

Από το “παιδομάζωμα” στο βασιλικό “παιδοφύλαγμα”: μεταπολεμικές όψεις κοινωνικής δικαιοσύνης στις Βόρειες Επαρχίες της χώρας.

Ανδρέας ΑΝΔΡΕΟΥ	Σοφία ΗΛΙΑΔΟΥ-ΤΑΧΟΥ	Γιάννης ΜΠΕΤΣΑΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής	Επίκουρος Καθηγήτρια	Λέκτορας
Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας	Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας	Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας
aandreou@uowm.gr	siliadou@uowm.gr	impetsas@uowm.gr

Στην εισήγησή μας μελετούμε το θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο δράσεων των φορέων της «Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» και της «Βασιλικής Πρόνοιας», που λειτούργησαν από τα τέλη της δεκαετίας του '40 έως και τις αρχές του 1970, με αποστολή την επιβίωση και την προστασία των παιδιών των ορεινών και παραμεθόριων περιοχών. Είναι δεδομένο ότι η μεταπολεμική Ελλάδα αντιμέτωπη με έναν μεγάλο αριθμό κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων προσέδιδε στην κοινωνική δικαιοσύνη ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο, συνδέοντάς την με τις πρωτοβουλίες της βασίλισσας Φρειδερίκης. Οι συγκεκριμένες μάλιστα δράσεις που αναλάμβανε η βασιλική εξουσία στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν αποσκοπούσαν στη εφαρμογή κοινά αποδεκτών κανόνων και αρχών στις εκπαιδευτικές δομές και λειτουργίες, αλλά έστρεφαν το ενδιαφέρον τους στην διασφάλιση ενός δικτύου μιας ευρείας κοινωνικής κινητικότητας με εργαλείο την εκπαίδευση, με απώτερο στόχο βέβαια τη δημιουργία οπαδών χρήσιμων για τη διαίωνιση της βασιλικής ιδεολογίας και εξουσίας. Επρόκειτο στην ουσία για μια ισότητα ευκαιριών «αποκαταστατική», που στόχευε στην άμβλυνση των κοινωνικών διαφορών και κυρίως στην ενίσχυση των πρωταρχικών δεσμών (οικογενειακών ή τοπικών) ανάμεσα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα από τη μια και στις απόλυτες αξίες του πατριωτισμού και της εθνικής νομιμοφροσύνης από την άλλη.

In our proposal we study the institutional and ideological frame of institutions as "Providence of Northern Provinces of Greece" and "Royal Providence", having been established during the 1940-1950 decade up to 1970. According to their designers the most crucial mission of their operation was considered the survival and the protection of children coming from mountainous and frontier regions. It is true that post-war Greece being obliged to face a great number of social, political and economic problems had given to social justice a particular content having been connected with the providential initiatives of Queen Frederica. These initiatives having been undertaken in the name of social justice did not aim at implicating public acceptable rules to education, but paid attention to guarantee a wide social mobility network using education as an essential tool. The final objective of these activities was the perpetuation of royal power by obtaining a number of supporters. We are referring to a kind of an "equality of occasions" aiming at reducing the social diversities and, mainly, at increasing the fundamental beams among the inferior social layers in one side and the absolute values of patriotism and national legalism in the other side.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1.1. ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΓΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στην πολιτική φιλοσοφία του κλασικού φιλελευθερισμού η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι σύμφυτη με μια κοινωνία στην οποία, μέσα από διαδικασίες αποκαταστατικές, εξασφαλίζονται όροι αμοιβαιότητας και ισότητας για τους πολίτες. Συγκεκριμένα ο Rawls θέτοντας ως κύριο στόχο των πολιτικών θεσμών τη δικαιοσύνη, κατανοεί την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης σε συνάρτηση με την ωφέλεια των ατόμων ή των ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση και την αντιλαμβάνεται ως προϋπόθεση της κοινωνικής ευημερίας. (Rawls, 1971).

Ενταγμένη στο παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο η ελληνική εκδοχή για την κοινωνική δικαιοσύνη στη μεταπολεμική περίοδο εξαρτήθηκε από δύο βασικές συνιστώσες: αφενός, από το πώς γινόταν κατανοητή η έννοια της ελευθερίας από τις συντεταγμένες ομάδες της περιόδου και, αφετέρου, από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Αν λάβουμε υπόψη λοιπόν την πρώτη από τις δύο προϋποθέσεις που προαναφέρθηκαν διαπιστώνουμε ότι η ελευθερία γινόταν κατανοητή αμφίσημα, σε συνάρτηση με ανταγωνιστικές μορφές πολιτικής δικαιοσύνης (Mazower, 2003). Συγκεκριμένα, σύμφωνα και με την προσέγγιση του Mazower, στη μεταπολεμική Ελλάδα τρεις παράλληλες μορφές πολιτικής δικαιοσύνης αναζητούσαν θεσμικό και νομιμοποιητικό τρόπο έκφρασης. Η πρώτη μορφή πολιτικής δικαιοσύνης βασιζόταν στην αντίληψη για τη συλλογική εκδίκηση ενάντια στον εθνικό εχθρό. Η δεύτερη μορφή της κοινωνικής δικαιοσύνης βασιζόταν στα κοινωνικά και νομικά πρότυπα της αριστερής αντίστασης του ΕΑΜ/ΕΛΛΑΣ, στα «Λαϊκά Δικαστήρια» και στη δράση των αυτεπάγγελτων τιμωρών του δωσιλογισμού. Τέλος, η τρίτη μορφή πολιτικής δικαιοσύνης αποτελούσε τη βάση για την εφαρμογή της σωφρονιστικής πολιτικής, που υιοθέτησαν οι επίσημες ελληνικές κυβερνήσεις, βασιζόμενες στη φιλελεύθερη αντίληψη περί «ατομικής προδοσίας» (Mazower, 2003). Η αναγωγή αυτής της τρίτης διάστασης της πολιτικής δικαιοσύνης στο λειτουργικό πλαίσιο της εθνοφοροσύνης νομιμοποιούσε κάθε μορφή καταπίεσης. (Τσουκαλάς, 1984).

Επειδή όμως η ελληνική εκδοχή για την κοινωνική δικαιοσύνη στη μεταπολεμική περίοδο εξαρτήθηκε παράλληλα και από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, θα πρέπει να τονιστεί ότι στη ρύθμιση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων ενεπλάκησαν φορείς κρατικοί, υπερκρατικοί και παρακρατικοί, οι οποίοι αξιοποίησαν την κοινωνική πρόνοια ως τον κατεξοχήν μηχανισμό πολιτικής διεύθυνσης (Στρατάκης, 2003). Εξαιτίας της πατερναλιστικής διάστασης που οι φορείς αυτοί προσέδωσαν στην κοινωνική πρόνοια, αλλά και εξαιτίας των αντικειμενικών συνθηκών που αντιμετώπιζε ο καθημαγμένος πληθυσμός της χώρας, παρατηρήθηκε μια σημαντική αύξηση δραστηριοτήτων που αποσκοπούσαν στην απόδοση της κοινωνικής δικαιοσύνης, τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (Στασινοπούλου, 1990). Παράλληλα όμως με αυτές τις δραστηριότητες σημειώθηκε και μια πολυδιάσπαση των φορέων που συνεισέφεραν στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, παράμετρος που αποτιμήθηκε ως συντελεστική ενός «αμφίβολου σε αξία αποτελέσματος κοινωνικής δικαιοσύνης» (Στρατάκης, 2003).¹

2. ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Ιδιαίτερα σημαντική στον τομέα της φιλανθρωπίας ήταν η κοινωνική δράση των Ανακτόρων (Meynaud, 2002). Η πολυδιάστατη δραστηριότητα των Ανακτόρων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας επεκτάθηκε στο σύνολο της χώρας, εστίασε όμως ιδιαίτερα στις

¹ Η κατηγοριοποίηση των μηχανισμών κοινωνικής πρόνοιας με κριτήριο το φορέα δράσης συγκροτήθηκε στα εξής πεδία: α) Στη βάση της παρέμβασης των συμμάχων χωρών. Συγκροτήθηκαν διαδοχικά η «Υπηρεσία Πολιτικής Μέριμνας του βρετανικού στρατού», (M.L. Military Liaison), η «Διοίκηση των Ηνωμένων Εθνών για Βοήθεια και Αποκατάσταση» (U.N.R.R.A., United Nations Relief and Rehabilitation Administration), η οποία ενεργοποιήθηκε από τα Ηνωμένα Έθνη εξυπηρετώντας ουσιαστικά την πολιτική των Η.Π.Α. (Κόντης 1984), η «Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας» (Δ.Ο.Σ.), μετά τη διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν και την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ (Wittner 1982) β) Στο πλαίσιο του αγώνα που διεξήγαγε ο ΔΣΕ για την εγκαθίδρυση μιας «Λαϊκής Δημοκρατίας». Το 1948, όταν η φυγάδευση παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες υποδοχής αποκτούσε κανονικότητα, συστήθηκε από το ΚΚΕ η Ε.ΒΟ.Π. (Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί»), η οποία διευκόλυνε την εγκατάσταση των παιδιών και την εκπαίδευσή τους με απώτερο σκοπό το σύντομο επαναπατρισμό τους (Μποντίλα 2004: 33-35). γ) Στο πλαίσιο της κυβέρνησης της χώρας. Από το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας συστήθηκαν τα Κέντρα Κοινωνικής Πρόνοιας ενώ το Π.Ι.Κ.Π.Α δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην προστασία της μητρότητας και των παιδιών (Στρατάκης 2003: 142-151) δ) Στο πλαίσιο της οργανωμένης άσκησης της φιλανθρωπίας από κοινωνικούς φορείς. Φορείς, σύλλογοι και ιδρύματα, προεξάρχουσες της ελλαδικής Εκκλησίας.

περιοχές των *Βορείων Επαρχιών*,² περιοχές οι οποίες, αφού αποτέλεσαν το επίκεντρο του ανταγωνισμού στη διάρκεια του εμφυλίου, έγινε σε αυτές προσπάθεια να εφαρμοστούν οι διαφορετικές προτάσεις για την επίτευξη της πολιτικής δικαιοσύνης. Η δραστηριότητα αυτή εκτείνεται σε χρονικό διάστημα 36 χρόνων, από τη θέσπιση του *Εράνου Προνοίας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος* το 1947 έως το 1973, έτος κατά το οποίο ο δικτάτορας Παπαδόπουλος διακήρυξε το αβασίλευτο του πολιτεύματος. Στη δράση αυτή συγκαταλέγονται οι έρανοι (*Η Φανέλα του Στρατιώτου*, *Ο Έρανος Προνοίας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος*, *Ο Έρανος Προνοίας Συμμοριοπλήκτων*, *Η Βασιλική Πρόνοια*), τα ιδρύματα (*Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα*), το σωματείο *Ελληνικόν Φως*, που τέθηκε υπό την προστασία του βασιλιά και είχε ως κύριο σκοπό την διαπαιδαγώγηση της νεολαίας σύμφωνα με τα ιδανικά του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, η *Ελληνική Μέριμνα*, που από το 1946 λειτούργησε υπό την προστασία της βασίλισσας, και ο *Οργανισμός Προικοδοτήσεως Κορασίδων*, που συστήθηκε το 1956. (Κλεισιούνης 1960, Στρατάκης 2003).

Η δράση αυτή αξιοποίησε την επίκληση στην κοινωνική δικαιοσύνη, προκειμένου να αποκτήσει πολιτική αμεσότητα και να ταυτιστεί πρακτικά με την αδήριτη ανάγκη για παρέμβαση υπέρ κάποιας κοινωνικής ομάδας που θεωρήθηκε *ειδικά αδικημένη* (Δημητράκος 2003). Όταν το 1947 συστήθηκε ο *Έρανος Βορείων Επαρχιών*, φέρεται ότι ανταποκρινόταν ακριβώς σ' αυτή την ανάγκη της επίτευξης της κοινωνικής δικαιοσύνης, μιας δικαιοσύνης που συνδεόταν ευθέως με την ελευθερία.³

2.1.ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΤΗΣ

Η ερανική επιτροπή απόκτησε θεσμική υπόσταση με το Β.Δ. της 10^{ης} Ιουλίου 1947 (Φ.Ε.Κ. 141/12.7.1947) και ονομάστηκε *Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος*. Το 1955 μετονομάστηκε σε *Βασιλική Πρόνοια* (Βασιλική Πρόνοια 1957) και αργότερα, με το Φ.Ε.Κ. 125/2.6.1970, σε *Εθνικό Οργανισμό Προνοίας* (Μακεδονία, 4/6/1970). Επίσης, απόκτησε τακτικούς πόρους από ειδικούς φόρους (εγχωρίων σιγαρέτων, δημοσίων θεαμάτων, εισαγομένων ειδών), που διατέθηκαν στους φορείς αυτούς έως και το 1970, πράγμα που ήταν ασύμβατο με τον υποτιθέμενο ερανικό χαρακτήρα των πρωτοβουλιών των Ανακτόρων. Σκοπός της σύστασης του Εράνου ήταν η παροχή βοήθειας σε όσους είχαν πληγεί από τον εμφύλιο.⁴ Η επιλογή, όπως τονιζόταν, γινόταν με αποκλειστικό κριτήριο το βαθμό ανάγκης και απορίας, χωρίς διάκριση θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων (Κουρούπη, 2001). Για το λόγο αυτό εγκαταστάθηκαν σε κάθε νομό της Βόρειας Ελλάδας παραρτήματα της *Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών Ελλάδος* συστήνοντας και συντονίζοντας δομές που υπάγονταν στη *Βασιλική Πρόνοια* και υπηρετούσαν τους σκοπούς της. Οι δομές αυτές είναι οι εξής:

² Πρόκειται για μια δραστηριότητα η οποία σε περιοχές της Δυτικής Μακεδονίας, όπως οι Νομοί Καστοριάς και Φλώρινας, συνέβαλε, όπως φαίνεται, στη διαμόρφωση μιας συγκριτικά θετικότερης στάσης των κατοίκων απέναντι στο θεσμό της Βασιλείας, όπως την αναδεικνύουν τα ποσοστά που έλαβε στους δύο νομούς η Βασιλεύουσα Δημοκρατία στο δημοψήφισμα του 1974 (39,64% για τη Φλώρινα και 44,26% για την Καστοριά έναντι 30,82% στο σύνολο της Επικράτειας, Ριζοσπάστης: 10/12/1974).

³ διατί ενίκησεν ο λαός; διότι επίστευεν εις την ελευθερίαν και εις την ελληνοχριστιανικήν του παράδοσιν. ... Η ελευθερία δεν είναι κενολογία. Είναι η πλέον απτή πραγματικότητα. Ελευθερία σημαίνει άνετον αξιοπρεπώς και υπερήφανον βίον. Η ελευθερία είναι ασυμβίβαστος με την δυστυχίαν και ουδέποτε συνεβίωσε με ανθρώπους ενδεείς και πενομένους» & Ελευθερία, 4/3/1950, Το βασιλόπουλο του παραμυθιού γίνεται «πραγματικότης, μόνον που το βασιλόπουλο αυτό ήταν μια Βασίλισσα, η Βασίλισσά μας. ... Δεν είχε σπαθί για να σκοτώσει τον Δράκο, αλλ' είχε καλωσύνη, με την οποία τον κατενίκησε. Ανοίξε την αγκαλιά Της και έσφιξε μέσα σ' αυτήν τα κνηνημένα παιδιά. Τα παιδιά των βορείων επαρχιών μας σαν κλωσσόπουλα κρύφθηκαν κάτω από την σκέπη Της και ο Δράκος ήλθε σε αδυναμία να συνεχίσει το εγκληματικό του έργο. Η καλωσύνη, η αγάπη, η φιλοστοργία Της ενίκησαν το αιμοδιψές τέρας ... Και πάντοτε πρώτη Αυτή. Σαν πραγματική Μητέρα αγκάλιαζε το πάσχον παιδί, το συμμοριοπλήκτο παιδί όπως και το συμμοριτάκι. ... Γι' Αυτήν υπάρχουν μόνον Ελληνόπουλα, τα οποία όλα είναι παιδιά Της. Εις τους Ηγεμόνας είθισται οι ιστορικοί να δίδουν επίθετα ανάλογα προς την δράσιν την οποίαν έχουν να παρουσιάσουν κατά το χρόνο της βασιλείας των. Ο ιστορικός του μέλλοντος, ο οποίος θα ήθελε να εύρη το αρμόζον επίθετον δια την Α.Μ. την Βασίλισσαν, δεν νομίζομεν ότι θα εδυσκολεύετο εν τη προσπάθειά του: εις την Ελληνικήν Ιστορίαν, η Α.Μ. Βασίλισσα θα μείνη γνωστή ως Φρειδερίκη, η Μάννα του Λαού» (Ζούβας 1956:77).

⁴ η παροχή αμέσου βοήθειας εις τους ακουσίως συνεπέα δράσεως των αναρχικών εγκαταλείψαντες τας εστίας των πληθυσμους της Β. Ελλάδος, η διάσωσης και η περιθάλψις των ελληνοπαίδων που απειλούνται με αρπαγή ή δοκιμάζονται εξαιτίας των στερήσεων και των κακουχιών (Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος 1949).

α) *Οι παιδουπόλεις*, οι οποίες συνδέθηκαν κατεξοχήν με το βασιλικό *παιδοφύλαγμα*. Η σύστασή τους παρουσιάστηκε ως ένα επίτευγμα μεγάλης σημασίας που απέτρεπε τη μετακίνηση των παιδιών από το Δημοκρατικό Στρατό στις ανατολικές χώρες, πράξη που είχε καταγγελθεί από την ελληνική κυβέρνηση στον ΟΗΕ ως *Διεθνές Έγκλημα της Γενοκτονίας* (Εμπρός, 5/3/1952) και *έγκλημα κατά της ανθρωπότητας* (Van Boeschoten, 2006). Για το λόγο αυτό μερίδα του τύπου της εποχής, όταν αναφέρεται στη Φρειδερίκη, χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό *Μεγάλη Μάννα* (Εμπρός, 21/5/1952). Στο διάστημα 1947-1950 λειτούργησαν 52 τέτοιες *παιδουπόλεις* σε όλη την Ελλάδα που φιλοξένησαν 25000 παιδιά (Βασίλισσα Φρειδερίκη 1971: 175-182). Την περίοδο 1949-1950 ολοκληρώθηκε ο επαναπατρισμός 15000 παιδιών των παιδουπόλεων στις εστίες τους (Baerentzen, 1992) και η βασιλική προπαγάνδα της εποχής χαιρέτιζε διθυραμβικά το έργο που είχε συντελεστεί.⁵ Η εκτελεστική Επιτροπή του Εράνου εφάρμοσε το *σύστημα ομαδικής διαβίωσης* των παιδιών στις παιδουπόλεις.⁶ Το σύστημα αυτό έδινε έμφαση στην εξύμνηση του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους και της *μάννας* όλων των παιδιών, της Φρειδερίκης (Δαλιάνη – Mazower, 2003). Επιπρόσθετα, στις παιδουπόλεις παρεχόταν παράλληλα με την εγκύκλιο εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση. Τα παιδιά παρακολουθούσαν τα μαθήματα του Δημοτικού Σχολείου και διδάσκονταν και μια χρήσιμη τέχνη. Για το λόγο αυτό, στο πλαίσιο ορισμένων παιδουπόλεων, λειτούργησαν και κατώτερες επαγγελματικές σχολές. Μάλιστα, ορισμένες παιδουπόλεις λειτούργούσαν ως αγροτοπαιδουπόλεις, στις οποίες τα παιδιά ειδικεύονταν στην εφαρμοσμένη γεωργία και στη μηχανική καλλιέργεια (Ελευθερία, 11/1/1961). Από το 1947 έως το 1964, σύμφωνα με τον απολογισμό της Βασιλικής Πρόνοιας, αποφοίτησαν από τις παιδουπόλεις 33.989 παιδιά (Βασιλική Πρόνοια, 1965). Το ζήτημα της λειτουργίας των παιδουπόλεων παραμένει βέβαια ανοικτό στην ιστορική έρευνα, ιδιαίτερα ύστερα από τις αποκαλύψεις για τη δράση παράνομων κυκλωμάτων υιοθεσίας και την ανάδειξη της αναξιοπιστίας, ή της χάλκευσης των επίσημων αρχείων. Στη λογική αυτή στρατεύτηκαν άρθρα του ημερήσιου τύπου που παρουσίασαν τη συνεισφορά της *Πρόνοιας Βορείων Επαρχιών* στα τέλη της δεκαετίας του 1940.⁷

β) *Τα Σπίτια του Παιδιού* υπήρξαν ιδρύματα που συστήθηκαν από τη Βασιλική Πρόνοια σε ακριτικά χωριά της Βόρειας Ελλάδας, με διακηρυγμένους στόχους την ηθική και πνευματική εξύψωση των παιδιών και την ενίσχυση του βιοτικού τους επιπέδου (Εμπρός, 14/5/1955). Οι στόχοι αυτοί επιδιώχθηκε να εξυπηρετηθούν σε συνάρτηση με τις τοπικές πλουτοπαραγωγικές ιδιαιτερότητες, το κοινωνικό ή πολιτισμικό κεφάλαιο και, βέβαια, την εθνοφροσύνη των κατοίκων των περιοχών αυτών. Για τους λόγους αυτούς τα αναπτυξιακά προγράμματα των *Σπιτιών του Παιδιού* επικεντρώθηκαν στη γεωργία, την κτηνοτροφία και την τεχνική κατάρτιση (στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν η δέντροκομία, φυτώρια, πειραματικοί αγροί, κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές εγκαταστάσεις). Αντίστοιχα, στα εκπολιτιστικά προγράμματα περιλαμβάνονται ο αλφαριθμητισμός των κατοίκων των χωριών, η λειτουργία των *Σπιτιών* ως νηπιαγωγείων την ώρα που τα μεγαλύτερα παιδιά ήταν στο σχολείο τους, ομιλίες, η παροχή πρωτοβάθμιας υγειονομικής φροντίδας, θεατρικές παραστάσεις από τα παιδιά του χωριού κ.α. (Βασιλική Πρόνοια, 1957^β). Η ίδρυση των σπιτιών συνοδεύτηκε από την έκδοση 15νήμερου περιοδικού με τίτλο *Σπίτι του παιδιού*. Το 1965 λειτούργησαν 260 *Σπίτια του Παιδιού* σε ισάριθμα ακριτικά χωριά της Βόρειας Ελλάδας και, σύμφωνα με τους ιθύνοντες, 53.857 παιδιά παρακολουθούσαν τα προγράμματά τους. Τα *Σπίτια του Παιδιού* προβάλλονταν από τη Βασιλική Πρόνοια ως *ζωντανοί φάροι πολιτισμού για την ύπαιθρο* (Βασιλική Πρόνοια, 1965). Ένας από τους στόχους της

⁵ Το παιδομάζωμα σταμάτησε. Και μόνο αυτό αν είχε κάνει ο έρανος άξιζε τον κόπον να είχε ιδρυθεί ... Ολόκληρος ο επαναπατρισμός των 15000 παιδιών έγινε με παραδειγματική τάξη εντός μηνός (Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος 1952).

⁶ δια την καλλιτέραν παρακολούθησιν και κατασφάλισιν από απόψεως υγείας και μορφώσεως (Ελευθερία, 24/3/1948).

⁷ Την ίδια λογική εξυπρέτησαν άρθρα που αναλώθηκαν στη συζήτηση για τη σχέση αιτίας και αιτιατού ανάμεσα στο παιδομάζωμα των άλλων και στο παιδοφύλαγμα της βασίλισσας: *ποιός ήρξατο χειρών αδικών;* (Ελευθερία, 4 & 5/3/1948, Εμπρός, 4 & 5/3/1948). & η ραδιοφωνική έκκληση της Φρειδερίκης στις 28 Δεκεμβρίου 1948 που αποκάλυπτε τις πραγματικές προθέσεις των ανακτόρων.

λειτουργίας τους στις Βόρειες Επαρχίες ήταν η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους σλαβόφωνους με την απομάκρυνση των παιδιών από το ξενόφωνο οικογενειακό περιβάλλον σε πρώιμη ηλικία. Για το λόγο αυτό τα σπίτια παιδιού παρατηρούνται με εξαιρετική πυκνότητα στα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας.

γ) *Οι Ομάδες Βοήθειας Υπαίθρου* που είχαν ως στόχο την προστασία της ζωής του ελληνικού χωριού. Η Βασιλική Πρόνοια σε συνεργασία με άλλους κρατικούς και τοπικούς φορείς, αξιοποιώντας και την εργασία των κατοίκων, αναλάμβανε μέσω των ομάδων αυτών την αντιμετώπιση των στεγαστικών και άλλων βασικών αναγκών των κατοίκων των χωριών. Σε απολογισμό του έργου της Βασιλικής Πρόνοιας για την περίοδο 1947-1965 αναφέρεται ότι κατασκευάστηκαν 34.093 κατοικίες, 521 σχολικά κτίρια, 155 κοινοτικά καταστήματα, 634 εκκλησίες, δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης κ.α. (Ελευθερία, 11/11/1965).

δ) *Τα Αστικά Κέντρα* λειτούργησαν σε μεγάλες πόλεις και απευθύνθηκαν επίσης στα παιδιά. Στις παρεχόμενες υπηρεσίες περιλαμβάνονταν παιδικές χαρές, γυμναστήρια, αίθουσες ψυχαγωγίας, αναγνωστήρια και βιβλιοθήκες, τεχνικά τμήματα ραπτικής, ξυλουργικής, οικοκυρικής και δακτυλογραφίας, τμήμα κοινωνικής πρόνοιας με κοινωνικές λειτουργούς και επισκέπτριες αδελφές.

ε) *Τα επαγγελματικά σχολεία θηλέων* απευθύνονταν σε κορίτσια άνω των 14 ετών. Στα σχολεία αυτά η εκπαίδευση συνδύαζε θεωρητικά μαθήματα (οικιακή και αγροτική οικονομία, βρεφοκομία, υγιεινή) με επαγγελματική κατάρτιση (αργαλειό, ραπτική, πλεκτική). Επίσης, ιδρύθηκε Οικοκυρική Σχολή στο πλαίσιο του Ιωσηφόγλειου Ορφανοτροφείου. Σε αυτήν φοιτούσαν 250 κορίτσια ετησίως και για 2 χρόνια διδάσκονταν ραπτική και οικιακές τέχνες. Με επίκεντρο τις σχολές αυτές και το *Τμήμα Οικοτεχνίας της Βασιλικής Πρόνοιας* αναλήφθηκε μια συντονισμένη προσπάθεια να αναδειχθεί η ελληνική λαϊκή τέχνη και ιδιαίτερα η ταπητουργία και η κιλιμοποιεία (Βασιλική Πρόνοια, 1965), η οποία περιλάμβανε την πώληση των προϊόντων, αποζημίωση των γυναικών που συμμετείχαν και συμμετοχή σε εκθέσεις (Ελευθερία, 17/2/1959).

στ) *Άλλες δραστηριότητες* της Βασιλικής Πρόνοιας υπήρξαν η σύσταση του ιδρύματος *Μητέρα* (Εμπρός, 29/6/1957), πρωτοβουλίες και παροχή πιστώσεων για τις προσλήψεις επιμελητών ανηλίκων, η σύσταση κέντρων κοινωνικής βοήθειας, η χρηματική συμβολή στην ανέγερση νοσοκομειακών μονάδων, η διάθεση πιστώσεων για στεγαστική βοήθεια, προμήθεια αναπηρικών αμαξιδίων κ.α. (Βασιλική Πρόνοια, 1957^β).

2.2. ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΕΘΝΙΚΟ ΊΔΡΥΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΤΟΥ

Στις μεταπολεμικές πρωτοβουλίες των Ανακτόρων, που αναλαμβάνονται στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης, περιλαμβάνεται και το «Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα», που ανέπτυξε παρεμφερείς δραστηριότητες με αυτές της Βασιλικής Πρόνοιας. Η σύστασή του στις 14 Φεβρουαρίου 1947 από τον τότε διάδοχο και έπειτα βασιλιά Παύλο αποσκοπούσε στην αναβάθμιση του κοινωνικού, πνευματικού και βιοτικού επιπέδου του ελληνικού λαού. Η έναρξη της λειτουργίας του *Εθνικού Ίδρυματος* έγινε σε πανηγυρική συνεδρίαση της Ακαδημίας Αθηνών στις 25 Μαΐου 1947. Το 1955 το ίδρυμα μετονομάστηκε σε *Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα* (Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1956) και με διάταγμα του 1970 μετονομάστηκε σε *Εθνικό Ίδρυμα "Ο βασιλεύς Παύλος"* (Ρίζοσπάστης, 10/12/1981).

Το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα (Β.Ε.Ι.), πολλές φορές σε συνεργασία με τη Βασιλική Πρόνοια, δραστηριοποιήθηκε κυρίως στον αγροτικό και τεχνικό τομέα με τη σύσταση πρότυπων επαγγελματικών σχολών όπως, επίσης, και σε τομείς όπως ο καλλιτεχνικός, ο εκπαιδευτικός και της ψυχικής υγιεινής (Στρατάκης 2003). Μια από τις βασικές διακηρυγμένες επιδιώξεις του Ίδρυματος υπήρξε η κοινοτική ανάπτυξη, δηλαδή η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών δυνατοτήτων των αγροτικών κοινοτήτων και η ανάπτυξη πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της κοινότητας. Στο πλαίσιο της κοινοτικής ανάπτυξης το Β.Ε.Ι. σύστησε την *Επιτροπή Δήμων και Κοινοτήτων*, καθιέρωσε ετήσια βραβεία τοπικής αυτοδιοίκησης και επιμόρφωνε τους κοινοτάρχες με διάφορα μέσα (National Royal Foundation, 1961). Ως τομείς δράσης του Β.Ε.Ι. αναφέρονται οι εξής: ο γεωργικός, ο δασικός, ο τεχνικός, οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου, οι Τεχνικές Σχολές Κω, το Πλοίο *Μαχητής*, οι Οικοκυρικές Σχολές, οι Φοιτητικές και Μαθητικές Εστίες, η

Εθνική Εστία, το Εθνικό Εκπαιδευτήριο Αναβρύτων, οι Αγροτολέσχες, οι Εθελοντές Κοινωφελών Έργων, ο Τομέας Μελετών, ο Τουριστικός Τομέας, οι Εκδρομές με τη μορφή *πατριδογνωσίας* (Ελευθερία, 9/9/1964), ο Σταθμός Πρώτων Βοηθειών, το Γραφείο Απόδημου Ελληνισμού, η Συνεργασία με τους Έλληνες σπουδαστές, η τουριστική αξιοποίηση της νήσου Θήρας, το Ανώτατο Φροντιστήριο Κοινωνικής Προνοίας, ο Τομέας Δήμων και Κοινοτήτων (Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1956). Οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες που τελούσαν υπό την αιγίδα του Β.Ε.Ι. είναι οι κάτωθι:

α) *Τα Εσπερινά Σχολεία για Αναλφάβητους*. Στη δεκαετία του 1950 συστήθηκαν από το Β.Ε.Ι. 8 εσπερινά σχολεία με σκοπό να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες για αλφαριθμητισμό των κατοίκων διάφορων περιοχών. Ειδικά στις βόρειες επαρχίες οι σχολές αυτές είχαν σχέση με τον γλωσσικό εξελληνισμό των σλαβοφώνων κατοίκων.⁸

β) *Τα Πρακτικά Γεωργικά Σχολεία*. Ο χαρακτήρας της πολιτικής διείσδυσης που απέδιδαν οι ιθύνοντες του Β.Ε.Ι. στην πολιτική πρόνοιας ήταν σαφής.⁹ Οι μαθητές των Πρακτικών Γεωργικών Σχολών, όντες απόφοιτοι δημοτικών και επιλεγμένοι με την προοπτική να ασχοληθούν με τη γεωργία, επί ένα χρόνο διδάσκονταν εκτακτική καλλιέργεια, μηχανική καλλιέργεια, δενδροκαλλιέργεια, μελισσοκομία, πτηνοτροφία, κτηνοτροφία, στοιχεία οικοδομικής και ξυλουργικής καθώς και ιστορία, γεωγραφία, φυσική, θρησκευτικά και πολιτική αγωγή. Παράδειγμα τέτοιου σχολείου είναι η Παρακτική Γεωργική Σχολή της Φλώρινας.

γ) *Οι Πρακτικές Τεχνικές Σχολές*. Το Β.Ε.Ι. διατηρούσε κατώτερες πρακτικές τεχνικές σχολές, στις οποίες οι μαθητές μπορούσαν να παίρνουν ειδικότητες Οικοδόμων, Ξυλουργών, Ηλεκτροτεχνιτών, Ελαιοχρωματιστών, Υδραυλικών, Ραδιοτηλεγραφιστών κ.α. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 λειτουργούσαν 8 τέτοιες σχολές με συνολικό αριθμό 1440 αγοριών. Στη δεκαετία του 1950, ωστόσο, υπολογίζονται σε 4500 τα παιδιά που σε ετήσια βάση φοιτούσαν στις σχολές αυτές (National Royal Foundation, 1961). Στο πλαίσιο των πρακτικών τεχνικών σχολών του Ιδρύματος ιδιαίτερες είναι οι περιπτώσεις των σχολών που λειτουργούσαν στη Λέρο και στη Κω.¹⁰ 1500 νέοι που είχαν καταταγεί στο Δημοκρατικό Στρατό συνδύασαν την επαγγελματική τους μόρφωση με την ηθική και πολιτική διαπαιδαγώγηση, προκειμένου να επιτευχθεί η μεταμέλειά τους. Το πείραμα πέτυχε.¹¹ Αντίστοιχα, για την αναμόρφωση ανηλίκων κρατούμενων με σκοπό την εθνική, ηθική και κοινωνική διαπαιδαγώγηση, παράλληλα με την τεχνική κατάρτιση, το Β.Ε.Ι. λειτουργούσε Πρακτική Τεχνική Σχολή στην Κω.

δ) *Οι Οικοκυρικές Σχολές*. Οι οικοκυρικές σχολές του Β.Ε.Ι. δέχονταν οικότροφες για έναν χρόνο κορίτσια ηλικίας 15-18 ετών, προκειμένου να επιστρέψουν στα σπίτια τους ιδανικές νοικοκυρές. Οι οικοκυρικές σχολές δέχονταν ως υπότροφες κυρίως κοπέλες από παραμεθόρια χωριά και είχαν συστηθεί και σε περιοχές στις οποίες το γλωσσικό περιβάλλον της ενδοχώρας ήταν ξενόφωνο, όπως η Φλώρινα, με σκοπό την προετοιμασία ελληνόφωνων μητέρων που θα εξελληνίσουν γλωσσικά τα παιδιά τους. Τέτοιες σχολές λειτουργούσαν στη Λάρισα, Ζάκυνθο, Νεάπολη Κρήτης, Λέρο, Κατερίνη, Σάμο, Φλώρινα. Στη συγκυρία του 1961 οι σχολές αυτές φιλοξενούσαν 660 κορίτσια (National Royal Foundation, 1961).

⁸ Στο νομό της Φλώρινας λειτούργησαν σε δύο χωριά στη Μελίτη και στον Λαιμό και στόχευαν στον γλωσσικό εξελληνισμό των περιοχών

⁹ *Εις τα πρακτικά του σχολεία, τόσον τα Γεωργικά όσον και τα Τεχνικά, ... το Β.Ε.Ι. αποβλέπει να δώσει εις τα παιδιά Εθνικήν αγωγήν, να τα καταστήσει καλούς χριστιανούς, καλούς πολίτας, καλούς χωρικούς και τέλος καλούς γεωργούς ή τεχνίτας. Προς τούτο μεταχειρίζεται το παράδειγμα, την αγάπην και την δημιουργικήν εργασίαν, αποφεύγει όσον είναι δυνατόν την θεωρίαν και προτιμά την πράξιν και το πείραμα. Εκτός των ειδικών τεχνικών, πάντοτε ένας δάσκαλος με ψυχήν, ένας ιερέας με πίστιν και ένας γυμναστής με χαράν είναι οι συνεργάται του» (Εθνικόν Βασιλικόν Ίδρυμα 1956).*

¹⁰ *Εις την Λέρον επιχειρήθηκε ένα μοναδικόν εις τον κόσμον πείραμα αβιάστου ομαδικής επαναφοράς εις την ευθείαν οδόν μεγάλου αριθμού νέων παραπλανηθέντων υπό των εχθρών του Έθνους.*

¹¹ *Όταν κάθε ένα από τα παιδιά αυτά έπειτα από έν έτος έφευγε από την Λέρον, ήτο πια καλός Έλλην και καλός άνθρωπος. [...]δεν έγινε προπαγάνδα, δεν έγινε θεωρία κατά του κομμουνισμού, δεν έγινε ούτε καν λογική και ιστορική εξήγησις της νόσου του κομμουνισμού. ... Μόλις οι δυστυχισμένοι αυτοί νέοι απέκτησαν και πάλιν τον ανθρωπισμόν τους, την ελευθερίαν της σκέψεως, την εμπιστοσύνην στον εαυτόν τους και κάποιαν εμπιστοσύνην εις το μέλλον, μόλις έδοκίμασαν ολίγην αγάπην, το πρώτον πράγμα που όλοι ανεξαιρέτως επέταξαν από πάνω τους με αηδία, ήτο ο κομμουνισμός (Εθνικόν Βασιλικόν Ίδρυμα, 1956).*

ε) *Η Σχολή των Αναβρύτων*.¹² Πρόκειται για ένα πρότυπο εκπαιδευτήριο που συστήθηκε και λειτούργησε από το Β.Ε.Ι. από το σχολικό έτος 1949-1950 (Εθνος, 6/12/1950) έως το 1971, όταν καταργήθηκε από το δικτατορικό καθεστώς το «Εθνικόν Εκπαιδευτήριον Αναβρύτων» και στη θέση του ιδρύθηκε το *Γυμνάσιον Αριστούχων Αναβρύτων*¹³ (Ταχυδρόμος της Αιγύπτου, 16/4/1971). Η σύσταση του εκπαιδευτηρίου σχετίστηκε με τη βούληση της βασιλικής οικογένειας να δημιουργήσει ένα ασφαλές μορφωτικό και κοινωνικοποιητικό περιβάλλον για τον τότε διάδοχο Κωνσταντίνο υπερβαίνοντας, παράλληλα, -έστω και σε επίπεδο επικοινωνιακό- την πρακτική της απομόνωσης των *γαλαζοαίματων* στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μέσα για την επίτευξη του διακηρυγμένου σκοπού ήταν τα ακαδημαϊκά μαθήματα, οι θρησκευτικές, πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι αθλητικές και πολλές άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες. (Εμπρός, 21/1/1950).

στ) *Οι Φοιτητικές - Μαθητικές Εστίες*. Ένα από τα έργα του Β.Ε.Ι. που είχαν απροκάλυπτα προπαγανδιστικό χαρακτήρα υπήρξε η *Εθνική Εστία*, που λειτούργησε *δια την ενίσχυσιν της κοινωνικής δραστηριότητος του Έλληνα δασκάλου, του ιερέα, του αστυνόμου και των κοινοτικών αρχών*. Είναι ενδεικτικό ότι στο διάστημα 1951-1955 1344 δάσκαλοι και δασκάλες *διαφωτίστηκαν* φιλοξενούμενοι και φιλοξενούμενες εναλλάξ επί τρεις εβδομάδες στην *Εθνική Εστία* (Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα, 1956). Τέλος, το Β.Ε.Ι. δραστηριοποιήθηκε στην κατασκευή και τη διαχείριση μαθητικών και φοιτητικών εστιών σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Αυτή είναι και μια από τις βασικές αρμοδιότητες του διαδόχου ως προς τις αρμοδιότητες σήμερα του *Ιδρύματος Εθνικής Νεότητος*, που σε μεγάλο βαθμό διαχειρίστηκε τις δομές του Β.Ε.Ι.

3. ΤΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΤΗΣ ΠΡΟΝΟΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση των παιδαγωγικών προτύπων που υιοθετήθηκαν από τα Ανάκτορα, στα πλαίσια των πρωτοβουλιών τους για τη θέσπιση της κοινωνικής δικαιοσύνης δια της εκπαίδευσως. Έτσι για παράδειγμα, η έμπνευση της ίδρυσης των *Σπιτιών παιδιού* αποδόθηκε στη Φρειδερίκη, ενώ τα *Σπίτια του Παιδιού* προβλήθηκαν ως ένας καθαρά ελληνικός θεσμός (Βασιλική Πρόνοια 1957^β). Ωστόσο, είναι εύκολα κατανοητή η αναγωγή στο *Σπίτι των Παιδιών* (Casa Dei Bambini) της Maria Montessori, ιδέα η οποία κατά την προσαρμογή της στα ελληνικά δεδομένα και στους στόχους της βασιλείας παραποιήθηκε. Οι ομοιότητες των δύο θεσμών είναι οι εξής: α) Το όνομα και η ιδέα αποτελούν αντιγραφή του *Σπιτιού των Παιδιών* (Casa Dei Bambini) της Maria Montessori β) Τόσο στα μοντεσσοριανά *Σπίτια των Παιδιών* όσο και σε αυτά της Φρειδερίκης οι μαθητές προέρχονταν από φτωχογειτονιές και από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Οι διαφορές όμως ανάμεσα στους δύο θεσμούς είναι εξίσου εύλογες και αφορούν τόσο στο πεδίο των μεθόδων, όσο και σε αυτό των σκοπών που θα υπηρετούσαν τα Σπίτια. Έτσι στα μοντεσσοριανά *Σπίτια των Παιδιών* τίθεται ως προϋπόθεση

¹² *Η σοβαρώτερα μέχρι σήμερα προσπάθεια του Β.Ε.Ι. εις τον Μορφωτικόν Τομέα, είναι η ίδρυσις του Εθνικού Εκπαιδευτηρίου Αναβρύτων... περιλαμβάνοντος τας 3 τελευταίας τάξεις του Δημοτικού Σχολείου καθώς και πλήρες εξατάξιον Γυμνάσιον με δύο τμήματα κλασικής και πρακτικής κατευθύνσεως. Οι μαθηταί είνε μόνον εσωτερικοί, το τρίτον δε περίπου αυτών φοιτά δωρεάν, δαπάναις του Ιδρύματος. Εις το Εκπαιδευτήριον αυτό ακολουθείται το πρόγραμμα μαθημάτων του Υπουργείου Παιδείας, η δε αγωγή των μαθητών στηρίζεται επί των αρχών της αυτοδιοικήσεως, του αυτοσεβασμού, της συναισθήσεως της ευθύνης του ατόμου απέναντι του συνόλου και γενικώς επί των αρχαίων ελληνικών παιδαγωγικών αρχών και των δημοκρατικών ιδεών της πλατωνικής φιλοσοφίας. Το Εθνικόν Εκπαιδευτήριον Αναβρύτων έχει την τιμήν να συγκαταλέγει μεταξύ των μαθητών του και τον Διάδοχον, διαβιούντα και αυτόν ως οικότροφον εντός του Σχολείου, υπό τας αυτάς συνθήκας, με τους συμμαθητάς του, που ανήκουν εις όλας αδιακρίτως τας κοινωνικάς τάξεις. Το Ίδρυμα θεωρεί ενδιαφέρουσαν την εκπαιδευτικήν αυτήν προσπάθειαν, την οποίαν θα ηδυνάμεθα να ονομάσωμεν συνηρητικόν πείραμα...* (Εθνικόν Βασιλικόν Ίδρυμα 1956: 24-25).

¹³ *Η δια της καταλλήλου αγωγής και παιδείας χρηστή διαμόρφωσις του χαρακτήρος, υγιεινή διάπλασις του σώματος και η ανάπτυξις των πνευματικών και λοιπών ικανοτήτων του μαθητού, εν τω πλαισίω των Ελληνοχριστιανικών παραδόσεων, επ' αγαθού της πατρίδος, επομένως, η αγωγή του σώματος, του πνεύματος και του χαρακτήρος* (Εθνος, 21/6/1949)

η ενέργεια και η δράση του παιδιού, η ελεύθερη έκφρασή του και η αυτοαγωγή του. (Montessori, 1995). Αντίθετα, τα *Σπίτια του Παιδιού* της Βασιλικής Πρόνοιας, στο ιδιαίτερο μετεμφυλιακό συγκείμενο της εποχής, αλλά και σε συνάρτηση με τις πρακτικές του μοναρχικού πατερναλισμού, αποτελούσαν *σύμβολα της ελληνικής ιδέας*, και καλλιεργούσαν το κατασκευασμένο από πριν ιδανικό της δυναστικής νομιμοφροσύνης που ταυτιζόταν με τον πατριωτισμό. (Βασιλική Πρόνοια, 1957^β).

Ακόμα σε ότι αφορά στη σχολή Αναβρύτων η επίκληση στην ελληνικότητα και την αυθεντικότητα της ιδέας είναι παραπλανητική, αφού η σχολή, από τη μια λειτούργησε στο πλαίσιο των αρχών του Γερμανού παιδαγωγού Kurt Hahn,¹⁴ που σε κάποιο βαθμό επηρεάστηκε και από τον Πλάτωνα (Stabler, 1987), ενώ από την άλλη σχετίστηκε με ένα δίκτυο σχολείων που απευθυνόταν σε γόνους πλουσίων και ισχυρών (Warren 2005).¹⁵

Τέλος η ιδέα της πραγμάτωσης του γλωσσικού εξελληνισμού των Βορείων Επαρχιών με θεσμούς όπως τα νυχτερινά σχολεία, τα Νηπιαγωγεία, οι Οικοκυρικές Σχολές και οι Γεωργικές Σχολές παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία με ανάλογες δράσεις στον ίδιο χώρο,¹⁶ είτε του Ελληνικού Κράτους την περίοδο του Μεσοπολέμου, είτε του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων μετά το 1912, είτε της Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδερφότητας, τις δράσεις και το σκεπτικό της οποίας φαίνεται ότι αντιέγραψαν οι σύμβουλοι των ανακτόρων (Ηλιάδου-Τάχου, 2006).

4. Η ΠΡΟΝΟΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΝΑΚΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΓΓΕΙΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Μετά την παράθεση των παραπάνω σκέψεων γεννώνται κάποια ζητήματα που αναφέρονται στην προσέγγιση της τοπικής ή της γενικής εκπαιδευτικής ιστορίας. Συγκεκριμένα φαίνεται ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1960 λειτουργούσε υπό την καθοδήγηση των Ανακτόρων ένα ευρύτατο εκπαιδευτικό δίκτυο, που εστίαζε στην παροχή τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και στην εκπαίδευση ενηλίκων (Βασιλού-Παπαγεωργίου, 2004). Το δίκτυο αυτό φαίνεται ότι απασχολούσε το 10% των μαθητών της επικράτειας που φοιτούσαν στην Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση το σχολικό έτος 1960-1961, έναν αριθμό που, κατά τα φαινόμενα, παραλείπεται στις επίσημες στατιστικές, καθώς οι συγκεκριμένες δομές ούτε καν αναφέρονται (Ιακωβίδης, 1998). Το φαινόμενο είναι ακόμη εντονότερο στη δεκαετία του 1950, πριν από τη θεσμοθέτηση της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης ιδίως στις περιοχές στις οποίες εστιαζόταν κυρίως η προνοιακή πολιτική των

¹⁴ Η λογική αυτής της ποσόστωσης, ως έκφανσης κοινωνικής δικαιοσύνης ενός πάτρωνα προς τους υποτακτικούς του, δε φαίνεται καν να επιχειρήθηκε στα Αναβρύτα, παρά τις διαβεβαιώσεις του Ιδρύματος και όσα ορίζονται στον κανονισμό του. Πρώτος διευθυντής του «Εθνικού Εκπαιδευτηρίου Αναβρύτων» ήταν ο Άγγλος Geoffrey Winthrop Young, άνθρωπος εμπιστοσύνης των Ανακτόρων, αν και μέχρι τότε δεν είχε ασκήσει εκπαιδευτικό επάγγελμα. Ο ίδιος, όπως και η Πριγκίπισσα Σοφία, ήταν απόφοιτος του Σάλεμ, ένα σχολείο της επιρροής του Hahn που διηύθυνε ο αδελφός της Φρειδερίκης, Γεώργιος του Αννόβερο (Ελευθερία, 14/9/1961). Ίσως έτσι εξηγείται και η έμπνευση για τη σύσταση των Αναβρύτων αλλά και η συσχέτιση της βασιλικής οικογένειας με το εκπαιδευτικό σύστημα του Kurt Hahn. Οποσδήποτε, το «Εθνικό Εκπαιδευτήριο των Αναβρύτων» συνιστά ένα εκπαιδευτικό και παιδαγωγικό εγχείρημα με ξεχωριστό ενδιαφέρον για την Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Όχι μόνο γιατί πρόκειται για ένα πρότυπο σχολείο αλλά και γιατί εφάρμοσε παιδαγωγικά ιδεώδη, που συνέδεαν τη γνώση με τη φύση, τις πρακτικές ανάγκες και τις κλίσεις, την περιπέτεια, συνιστώντας ένα ελληνικό σχολείο που περιλήφθηκε στη χορεία των ιδρυμάτων της «βιωματικής θεραπείας» ή «βιωματικής εκπαίδευσης» (Röhrs, 1966).

¹⁵ Η κοινωνική δικαιοσύνη στα σχολεία αυτά δεν ήταν αυτοσκοπός αλλά μέσο για την εξυπηρέτηση της αντίληψης ότι *τα παιδιά των ισχυρών γονέων θα έπρεπε να βγουν από τη φυλακή των προνομίων τους* (Wilson, 1981). Στο πλαίσιο αυτό ο Kurt Hahn πρόσβευε ότι: *κανένα σχολείο δεν μπορεί να οικοδομήσει μια παράδοση αυτοπειθαρχίας και δημιουργικής αλλά και ευχάριστης προσπάθειας, αν τουλάχιστον το 30% των παιδιών δεν προέρχονται από σπιτικά όπου η ζωή είναι σκληρή* (Warren, 2005). Στην καμπή των πολυτάραχων ετών πριν την επιβολή δικτατορίας αναλήφθηκαν από τον τότε βασιλιά συντονισμένες προσπάθειες για την επέκταση του «πειράματος» και σε άλλες περιοχές της χώρας (Κοζάνη, Θεσσαλονίκη) (Μακεδονία, 11/8/1966 και 26/1/1967).

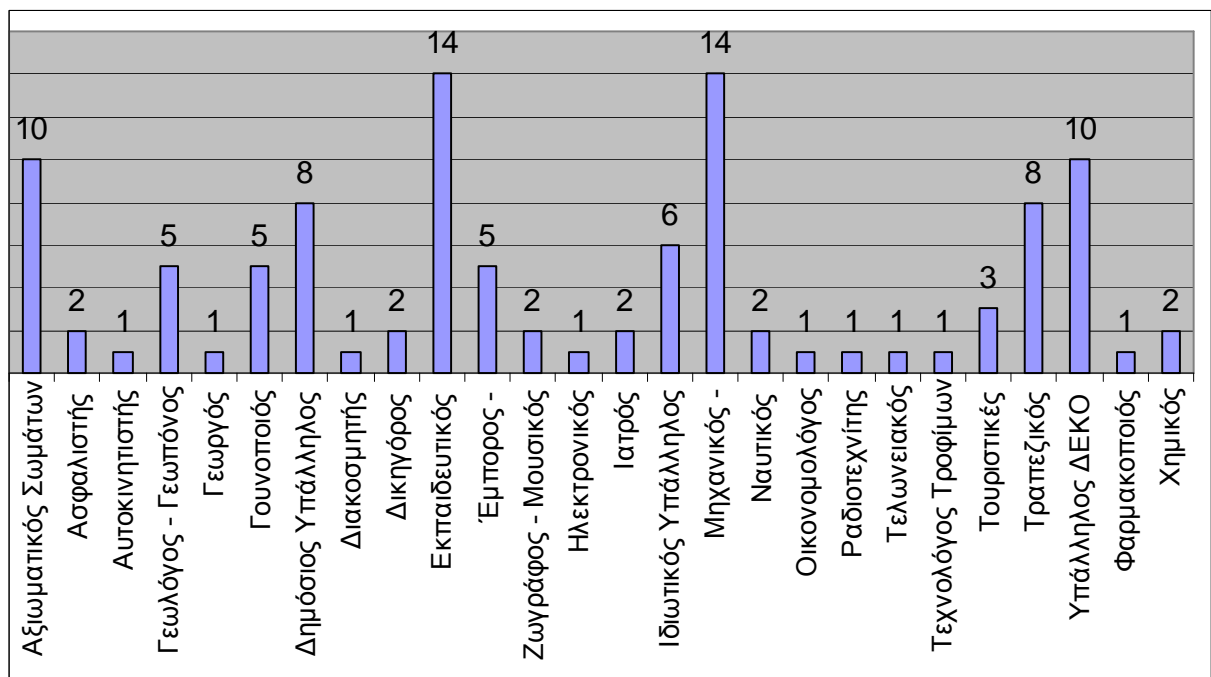
¹⁶ Βούρη Σ., Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913): Τεκμήρια ιστορίας, 2005, Αθήνα,

ανακτόρων. Επομένως, επιβάλλεται ένας επαναπροσδιορισμός του μεγέθους και της ποιότητας των υπηρεσιών της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης για την περίοδο αυτή.

Ακόμα η συντριπτική πλειοψηφία των Νηπιαγωγείων που ιδρύθηκαν στη Μακεδονία τη δεκαετία του 1950 (Χαρίτος, 1998) φαίνεται ότι σχετιζόταν με τις δραστηριότητες της Βασιλικής Πρόνοιας.¹⁷ Η καταγραφή αυτή στο πεδίο της ιστορίας της εκπαίδευσης δεν έχει συντελεστεί μέχρι σήμερα.

Σημαντικά ακόμη είναι και όσα αφορούν στην τοπική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας και αποτελούν επιπτώσεις της προνοιακής πολιτικής των ανακτόρων. Για παράδειγμα είναι σύνηθες στις κοινωνίες των Νομών Καστοριάς, Πέλλης και Φλώρινας να αποκαλούνται –*παιδιά της Φρειδερίκης* εκείνοι οι οποίοι που αριστούχοι μαθητές σλαβόφωνων οικογενειών επιλέχτηκαν στο διάστημα 1964-1972 από τα βασιλικά ιδρύματα, απομακρύνθηκαν από τον τόπο τους και φοίτησαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ως οικότροφοι στις εστίες Λάσσης της Κεφαλονιάς και Νεάπολης Κρήτης. Μάλιστα, τα παιδιά εκείνης της περιόδου, περισσότερα από 200, σήμερα συνεισφέρουν σημαντικά στο κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο των τοπικών τους κοινωνιών. Η επαγγελματική τους κατάσταση, όπως παρουσιάζεται στο γράφημα που ακολουθεί, συνηγορεί σε μια εικόνα έντονης κοινωνικής κινητικότητας.¹⁸ Αυτή η δραστηριότητα των βασιλικών ιδρυμάτων δεν καταγράφεται ούτε και υπονοείται στα επίσημα κείμενα, αν και είχε διάρκεια και συνέπεια

¹⁷ Από τη Βασιλική Πρόνοια υποστηρίζεται ότι το 1957, στο πλαίσιο των Σπιτιών του Παιδιού λειτουργούσαν στο Νομό Φλώρινας 11 νηπιαγωγεία με 273 παιδιά, τα οποία κατά τη θερινή περίοδο γίνονταν 410. Αντίστοιχα, στην Κοζάνη τα νηπιαγωγεία είναι 11 και τα παιδιά 520 (Βασιλική Πρόνοια, 1957^β). Από τις Σέρρες η Φρόσω Καραλάνη, επιθεωρώντας τα Νηπιαγωγεία της περιοχής, επισημαίνει στην αλληλογραφία της με το Μανόλη Τριανταφυλλίδη ότι και τα 17 νηπιαγωγεία που επισκέφτηκε ιδρύθηκαν και οργανώθηκαν από τη Βασιλική Πρόνοια.

και, προφανώς, σημαντικό οικονομικό κόστος. Επίσης, δεν είναι σαφές το πλαίσιο των παιδαγωγικών και κοινωνικοποιητικών προθέσεων αυτής της πρωτοβουλίας. Αν αυτά αποσιωπήθηκαν ή παραποιήθηκαν λόγω πολιτικών παθών και σκοπιμοτήτων, προσδιόρισαν ωστόσο, θετικά ή αρνητικά, μέσα από την επίκληση της κοινωνικής δικαιοσύνης και την εκπαιδευτική της διάσταση, τη ζωή πολλών ανθρώπων. Αποτελεί καθήκον της ιστορικής έρευνας να αποσαφηνιστούν οι πτυχές τους με πληρότητα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ- ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Ως απόρροια των παραπάνω προκύπτει ότι η προνοιακή πολιτική της βασιλικής οικογένειας παρουσίασε έναν ιδιότυπο χαρακτήρα, καθώς εκκινούσε από αισθήματα ή προθέσεις εφαρμογής των αρχών της κοινωνικής δικαιοσύνης.¹⁹ Οπωσδήποτε όμως πρέπει να επισημανθεί πως ότι εξαγγέλθηκε ως έκφραση κοινωνικής δικαιοσύνης αμφισβητείται στο επίπεδο των προθέσεων σήμερα από τους ερευνητές. Έτσι η περίπτωση του *παιδομαζώματος*, το βασιλικό *παιδοφύλαγμα* παραμένει ένα ζήτημα *γύρω από το οποίο είχε χτιστεί ένα αδιαπέραστο τείχος σιωπής και παραποιήσεων*. Έκπληξη προξενεί ακόμα και η στάση των κυβερνήσεων, οι οποίες εμφανίστηκαν πρόθυμες να εκχωρήσουν ένα σημαντικό μέρος των εκπαιδευτικών ή κοινωνικών αρμοδιοτήτων τους στη βασιλική οικογένεια, χωρίς εμφανές αντάλλαγμα. Η εκχώρηση αυτή στερούσε από τους πολιτικούς της περιόδου ένα δίκτυο πελατειακών σχέσεων, τα οποία προσχωρούσε στα Ανάκτορα και βρισκόταν σε ευθεία αναφορά με το πρόσωπο του βασιλιά. (Στρατάκης, 2003). Προφανώς, υπάρχουν ερμηνείες για αυτή την ιδιοτυπία, οι οποίες σχετίζονται με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, τον αμερικανικό παράγοντα, την αντικομμουνιστική υστερία, ή τις εξαχρησμένες ελληνικές κυβερνήσεις.

Οι περισσότεροι μελετητές όμως συγκλίνουν σήμερα στην άποψη πως η σύντομη αυτή προσπάθεια αποσκοπούσε κυρίως στην εξασφάλιση της δυναστικής νομιμοφροσύνης. Ο βασιλικός οίκος επιχείρησε να οικοδομήσει σε μακροπρόθεσμη βάση μια ηγεμονία, στο πλαίσιο της οποίας πολλές από τις εκφάνσεις της κοινωνικής πρόνοιας έπρεπε να αναφέρονται στο λαοφιλή μονάρχη, σημείο αναφοράς και επιτυχούς έκβασης των προβλημάτων των υπηκόων του. (Στρατάκης 2003, Κωτσονόπουλος 2007). Έτσι, σε μεγάλο βαθμό, οι πολίτες εκπαιδεύτηκαν στην αντίληψη ότι η κοινωνική δικαιοσύνη είναι προϊόν μιας *πεφωτισμένης δεσποτείας*, που επιβάλλει ένας θεσμός-πάτρωνας και απολαμβάνουν οι καταπιεζόμενες κοινωνικές ομάδες.

Ιδιαίτερα στις νέες μεταπολεμικές γενιές η επίκληση της κοινωνικής δικαιοσύνης αξιοποιήθηκε, για να καταστεί περισσότερο αποτελεσματικός ο κοινωνικός έλεγχος ως μηχανισμός με τη βοήθεια του οποίου η κοινωνία θα αποδεχόταν τους όρους και το ιδεολογικό επίχρισμα του μοναρχικού πατερναλισμού (Τσαούσης, 1987). Και είναι γεγονός ότι τα βασιλικά ιδρύματα, κυρίως στη δεκαετία του 1950, αποτέλεσαν τον κορμό του δικτύου υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας, αξιοποιώντας την ιδιαίτερα πλουσιοπάροχη κρατική βοήθεια στο έργο τους (Στρατάκης, 2003).

Τέλος αξίζει να τονιστεί ότι στην εκπαίδευση τα βασιλικά ιδρύματα εστίασαν σε τομείς στους οποίους το κράτος υστερούσε ή και απουσίαζε (τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, νηπιαγωγεία, εκπαίδευση ενηλίκων, σχολεία αριστείας, γεωργικά σχολεία, οικοκυρικές). Ο συνδυασμός αυτών των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων θα μπορούσε να εξασφαλίσει στη βασιλική οικογένεια τις προϋποθέσεις της λαϊκίστικης συσσωμάτωσης, αλλά και τα επιφανή στελέχη, που θα αναλάμβαναν υψηλές κοινωνικές θέσεις, με την πατρωνία του βασιλιά.

6. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ

¹⁹ Από τις επαγγελματικές και αγροτικές σχολές του Β.Ε.Ι. υπολογίζεται ότι είχαν αποφοιτήσει έως και το 1960 περισσότεροι από 30.000 μαθητές και μαθήτριες (National Royal Foundation 1961). Αντίστοιχα, από την ομόλογη Βασιλική Πρόνοια υπολογίζονται ότι αποφοίτησαν από τις παιδουπόλεις περίπου 34.000 παιδιά και από τις επαγγελματικές σχολές θηλέων περισσότερα από 2000 κορίτσια έως το 1960 (Ελευθερία, 13/5/1960).

- Baerentzen, L. (1992) Το Παιδομάζωμα και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας, στο:
Baerentzen, L., Ιατρίδης, Γ., Smith O. (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, (Αθήνα: Ολκός), 137-164.
- Mazower, M. (2003). *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια).
- Meynaud, J. (2002). *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, τ.Α', (Αθήνα Σαββάλας).
- Montessori, M. (1995). *The Absorbent Mind*, (New York: Henry Holt)
- National Royal Foundation (1961). *The royal national foundation: Its work and its objectives*, (Athens: [s.n.]).
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*, (Harvard: Harvard University Press).
- Röhrs, H. (1966). The Realm of Education in the Thought of Kurt Hahn, *Comparative Education*, 3 (1), pp. 21 – 32.
- Stabler, Ern. (1987). *Founders: Innovators in Education, 1830-1980*, (Edmonton: The University of Alberta Press).
- Van Boeschoten, R. (2006) Η επιστράτευση προσφυγόπουλων από την Ανατολική Ευρώπη από το Δημοκρατικό Στρατό: μια άγνωστη πτυχή του εμφυλίου, στο: *Γ' Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών*
<http://www.eens-congress.eu/>
- Warren, K. (2005). A Path Worth Taking: The Development of Social Justice in Outdoor Experiential Education, *Equity & Excellence in Education*, 38(1), pp. 89-99.
- Wilson, R. (1981). *Inside Outward Bound*. (Charlotte, NC: East Woods Press).
- Wittner, L. (1982). *American Intervention in Greece, 1943-1949*, (New York: Columbia University Press).
- Βασιλική Πρόνοια (1957). *Μετά μίαν δεκαετίαν, 1947-1957*, [χ.τ.] : [χ.ε.]
- Βασιλική Πρόνοια (1957^β). Βασιλική πρόνοια υπό την υψηλήν προστασίαν των Α. Α. Μ. Μ. των βασιλέων στο: *Έβδομον Συνέδριον διευθυντών τομέων "Σπιτιών του παιδιού"*, (Αθήνα: [χ.ε.]).
- Βασιλική Πρόνοια (1965). *Βασιλική πρόνοια υπό την υψηλήν προστασίαν των Α. Α. Μ. Μ. Των Βασιλέων 1947-1965*, [χ.τ.] : [χ.ε.]
- Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα (1956). *Βασιλικόν Εθνικόν Ίδρυμα*, Αθήνα: [χ.ε].
- Βασίλισσα Φρειδερίκη (1971). *Μέτρον Κατανοήσεως*, (Θ. Καρζής μτφρ, Λονδίνο Βιβλιομεταφραστική)
- Βασίλου-Παπαγεωργίου, Β. (2004). Ανθρωπισμός, δια βίου εκπαίδευση και εκπαίδευση ενηλίκων Η συντηρητική και η αριστερή πρόταση στη μεταπολεμική Ελλάδα, στο: *3ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Συνεδριακό Κέντρο Πανεπιστημίου Πατρών 1-3 Οκτωβρίου 2004*.
- Βούρη Σ. (2005). *Οικοτροφεία και υποτροφίες στη Μακεδονία (1903-1913): Τεκμήρια ιστορίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαλιάνη, Μ., Mazower, M. (2003). Παιδιά στη δίνη του Εμφυλίου πολέμου: οι ενήλικες του σήμερα, στο: Mazower, M. (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια), 105-119.
- Δημητράκος, Δ. (2003). *Κοινωνική δικαιοσύνη και ελευθερία*, στο: Το Βήμα, 14/09/2003.
- Εθνικό Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος» (1977).
- Εθνικό Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος» *Απολογισμός τριετίας 1974-1977*, (Αθήνα : ΕΙΒΠ).
- Εφημερίδα «Έθνος»
- Εφημερίδα «Ελευθερία»
- Εφημερίδα «Εμπρός»
- Εφημερίδα «Μακεδονία»
- Εφημερίδα «Ριζοσπάστης»
- Εφημερίδα «Ταχυδρόμος της Αιγύπτου»
- Ζούβας, Π.Δ. (1956). *Η βασίλισσα Φρειδερίκη εις την υπηρεσίαν του έθνους*, (Αθήνα:

- [χ.ε.]).
- Ηλιάδου-Τάχου Σ. (2006). *Η εκπαιδευτική πολιτική του Ελληνικού Κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος. Το παράδειγμα της Δυτικής Μακεδονίας* (Αθήνα: Gutenberg)
- Ιακωβίδης, Γ. (1998). *Η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση στην Ελλάδα. Προσέγγιση μέσα από τη σύγκριση του ελληνικού και του γερμανικού συστήματος*, (Αθήνα: Gutenberg).
- Κλεισιούνης, Π. (1960). *Εθνική σταυροφορία για το θεσμό στοργής*, (Αθήνα: Στέγη του Βιβλίου).
- Κόντης, Β. (1984). *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα, 1945-1949*, (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής).
- Κουρούπη, Α. (2001). *Οι ανταρτόπληκτοι. Συμβολή στην κοινωνική ιστορία της Δυτικής Μακεδονίας*, (Θεσσαλονίκη: Αν. μετ.εργ)
- Κωτσονόπουλος, Λ. (2007). Διαδρομές της ηγεμονίας: Αναζητώντας μια γκραμισιανή έννοια στις θεωρίες του Κοινωνικού Κράτους. στο: Ο Αντώνιο Γκράμισι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία, (Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, 30.11-1.12.2007).
- Μποντίλα, Μ. (2004). *Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν. Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, (Αθήνα: Μεταίχιμο).
- Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος (1949). *Συνοπτική Έκθεση πεπραγμένων Εράνου, Ιούλιος 1947-Δεκέμβριος 1949*, ([χ.τ.]: [χ.ε.]).
- Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος (1952). *Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος υπό την Υψηλήν προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης. Απολογισμός έργου ετών 1950-1951*, [χ.τ.].
- Στασινοπούλου, Ο. (1990). *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη-Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, (Αθήνα: Gutenberg).
- Στρατάκης, Α. (2003). *Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα κατά την δεκαετία του 1940: Η Κοινωνική Πρόνοια και το υπουργείο Εθνικής / Κοινωνικής Πρόνοιας*, (μετ.εργ. <http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/a/e/d/metadata-dlib-2003stratakis.tkl>)
- Τσαούσης, Δ. (1987). *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τσουκαλάς, Κ. (1984). Η ιδεολογική επίδραση του εμφύλιου πολέμου, στο: Ιατρίδης, Γ. (επιμ). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα: Θεμέλιο), 561-590.
- Φατούρος, Α. (1984). Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης. Οι ΗΠΑ στην Ελλάδα 1947-1948, στο: Ιατρίδης, Γ. (επιμ). *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1941-1950: ένα έθνος σε κρίση*, (Αθήνα: Θεμέλιο), 461-487
- Χαρίτος, Χ. (1998). *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι Ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*, (Αθήνα: Gutenberg).